

Методика. Практика. Експеримент

Роль шкільного університету «Рідна природа» в розвитку екологічної освіти і виховання

Марія СКИБА,

кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант Інституту вищої освіти НАПН України

Становлення екологічної освіти і виховання в Україні відбувалося протягом тривалого часу. Наші пращури по-особливому ставилися до навколишнього середовища – землі, сонця, місяця, зірок, рослин, тварин, що засвідчує усна народна творчість, зокрема, легенди, казки, прислів'я, в яких йдеться про певні заборони, застереження у ставленні до природи.

Із розвитком суспільства між людиною і природою встановлювалися певні відносини, які не завжди були на користь природі. Особливо вони почали загострюватися в радянські часи. В другій половині ХХ ст. люди, нарешті, почали усвідомлювати, що швидкі темпи використання природних ресурсів, розорюваності земель згубно впливають на довкілля. Майбутні покоління можуть бути позбавлені споглядання недоторканих, незайманих куточків природи. У зв'язку з цим на міжнародному рівні актуалізувалися питання збереження довкілля, розвитку природоохоронної освіти та просвітництва населення. Постала потреба в ознайомленні молодого покоління з наслідками впливу людини на природу, необхідності її охорони та відновлення.

Автор статті висловлює щиру вдячність ідейному натхненнику, організатору, незмінному проректору шкільного університету «Рідна природа», доценту Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (1968–2001 рр.) Наталії Васиївні Вадзюк за люб'язно надані матеріали з власного архіву, а також за спогади про роботу.

Проблеми формування і розвитку екологічної освіти та виховання в Україні вивчали О.П. Мітрасова (у вищій школі), С.В. Шмалей (у загальноосвітній школі), В.В. Вербицький (у позашкільних закладах освіти).

Філософські аспекти екологічної освіти і виховання розглядали М.Й. Бауер, М.І. Дробноход, В.С. Крисаченко, Н.М. Мамедов, М.М. Моїсєєв та ін.

Теоретичні основи екологічної освіти і виховання школярів у процесі навчання біології обґрунтували М.М. Верзілін, О.Н. Захлебний, І.Д. Зверєв, В.Р. Ільченко, І.Н. Пономарьова, І.Т. Суравегіна; в організації позашкільної роботи – В.В. Вербицький, Г.П. Пустовіт та ін.

У 70-х роках ХХ ст. у вищих навчальних закладах почали впроваджувати дисципліну «Охорона

природи», в окремих школах м. Києва – факультативні заняття з «Охорони природи».

З метою посилення екологічної освіти старшокласників, пропагування знань серед учнів шкіл м. Києва щодо проблем навколишнього середовища та його охорони у 1978 р. вперше на території колишнього СРСР було створено шкільний університет «Рідна природа». Його організовано на громадських засадах з ініціативи кафедри ботаніки Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького (КДПІ імені О.М. Горького, нині Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), підтримано Київською міською організацією Українського товариства охорони природи, Київським міським Будинком природи, управлінням освіти м. Києва, Товариством «Знання». На міський відділ освіти покладалися обов'язки з організації роботи (виділення базових шкіл, матеріально-технічного забезпечення); Київська міська організація Українського товариства охорони природи забезпечувала фінансову підтримку (організація виставок, культпоходів, екскурсій, випуск плакатів, афіш тощо), а природничо-географічний факультет КДПІ імені О.М. Горького – навчально-методичну роботу.

Прийом слухачів до університету здійснювався на початку навчального року, у вересні. Термін

навчання становив два роки. Заняття на всіх факультетах проводилися один-два рази на місяць. Їх відвідували в основному учні 8–10-х класів, у деяких школах – 6–7-х класів, по 30–50 осіб.

У роботі університету спочатку брали участь 500–600 учнів, наприкінці 80-х років їхня кількість зросла до 1668 (1988 р.). Старшокласники, які успішно завершили дворічний термін навчання, після закінчення університету «Рідна природа» отримували відповідне посвідчення, а найактивніші – характеристику-рекомендацію для вступу до ВНЗ [6].

На кожний навчальний рік складався тематичний план, який охоплював розділи – суспільно-політична тематика (10 год.), охорона природи (20 год.), семінарські заняття (6 год.), екскурсії (12 год.) [5]. У базових школах кожного району міста проводилися організаційні збори, на яких учнів ознайомлювали з тематичними планами.

Першим ректором університету «Рідна природа» на громадських засадах працював доктор біологічних наук, професор, декан природничо-географічного факультету С.І. Івченко. У різні періоди його також очолювали Ю.П. Гудзь (80-ті рр.), Б.К. Гришко-Богменко (90-ті рр.), В.П. Покась (2000–2003 рр.). Проректором з організаційної та методичної роботи була Н.В. Вадзюк – викладач кафедри методики природничо-географічних дисциплін і охорони природи. Вона як ідейний натхненник створення університету дуже вдало та сумлінно організовувала роботу на факультетах. Посади деканів факультетів університету «Рідна природа» обіймали викладачі Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького – Г.І. Воронова, С.С. Морозюк, Ю.Д. Байбуз, О.І. Нестерук, С.В. Животовський, В.А. Котляревська, П.В. Мельниченко, В.В. Обозний, В.О. Сасихов, Н.В. Рябокони, Г.К. Григораш, Г.І. Ляшенко, Л.Г. Козетова та ін. Структурно факультет складався з декана (викладач Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького), заступника (вчитель базової школи), лекторської групи (4–5 студентів Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького) [1–6].

Щомісяця проводилися наради деканів факультетів, на яких розглядалися поточні організаційні питання; в кінці року заслуховувався звіт про виконану роботу (умови роботи, зв'язок із районними відділами освіти, Товариством охорони природи, активність учнів і студентів, кількість проведених занять, їхня тематика, кількість учнів, задіяних у роботі, недоліки і пропозиції щодо їх усунення).

Під керівництвом Н.В. Вадзюк було організовано студентську лекторську групу, в складі якої спочатку було 30 студентів (1979 р.), згодом їхня кількість зросла до 52. Крім того, Н.В. Вадзюк здійснювала методичну підготовку студентів до проведення занять зі школярами. Вони виступали з доповідями та повідомленнями перед слухачами університету, брали участь у підготовці та проведених масових заходів (екскурсій, вечорів, походів, рейдів, організували виставки робіт юннатів), здійснювали

психолого-педагогічні спостереження, що використовували в процесі підготовки курсових і дипломних робіт. Зазначимо, що студентом-лектором університету також був С.Л. Мосякін – нині доктор біологічних наук, професор, директор Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України.

У 1978 р. в складі університету діяло шість факультетів, кожен із яких працював за своєю програмою. Програма факультету «Охорона природи» (охорона і раціональне використання природних ресурсів) передбачала ознайомлення з унікальними формами рельєфу, вивчення проблеми охорони надр і рекультивациі земель, проведення екскурсій і походів, зустрічей із науковцями. Слухачі факультету «Охорона навколишнього середовища» вивчали проблеми взаємозв'язку людини і довкілля; факультету «Природа рідного краю» (охорона пам'яток природи) мали можливість ознайомлюватися з проблемами взаємодії людського суспільства і природи, вивчати пам'ятки природи Києва та області. Метою занять на факультеті «Природа і хімія» було дослідження ролі хімії в житті людини, впливу хімічного виробництва на природу. Програма факультету «Світ тварин» (охорона тваринного світу) передбачала ознайомлення слухачів із тваринним світом і проблемами, що постають у зв'язку з його збереженням. На факультеті, що працював за програмою «Рідкісні, корисні і лікарські рослини», старшокласники поглиблювали і розширювали знання про рослини, їхнє значення, про необхідність охорони, а також розглядали актуальні питання поліпшення озеленення м. Києва та його околиць [4].

Основними формами занять в університеті «Рідна природа» були лекції, семінарські, практичні заняття, конференції, екскурсії, демонстрація науково-популярних фільмів. Школярі цікавилися екскурсіями, різними масовими заходами – «Ліс – наше багатство», «Аптека у лісі», операція «Ялинка». Крім цього, здійснювалася посильна практична робота – природоохоронні рейди, озеленення території шкіл, вулиць.

Активність слухачів університету засвідчували їхні виступи на семінарах, написання рефератів, проведення бесід, практична діяльність у галузі охорони природи [6]. Проте переважали заняття теоретичного характеру, а це не сприяло зацікавленню школярів.

У 1979 р. університет розширився до 12 факультетів, які діяли в усіх районах м. Києва. Назву факультету «Охорона природи» було змінено на «Природу рідного краю», водночас утворили ще 6 факультетів. На факультеті, що працював за програмою «Ґрунтове і кімнатне квітництво», учні ознайомлювалися з основами квітництва, організували екскурсії до Центрального ботанічного саду. Програма факультету «Зелені скарби міста» передбачала вивчення прийомів ландшафтної архітектури. Дослідження проблем взаємозв'язку людини і природи здійснювали слухачі факультету «Природа і науково-технічний прогрес». На факультеті «Пам'ятники

природи рідного краю» старшокласники вивчали пам'ятки природи міста, складали історичні довідки про них, виготовляли спеціальні охоронні графоти. Програмою факультету «Тваринний світ міста» передбачалися розгляд проблеми збереження диких тварин і утримання домашніх, а також екскурсії до зоопарку. Факультет «Місто і природа» ознайомлював слухачів із відносинами містян і природи, питанням збереження рослинного і тваринного світу [5].

Програми роботи факультетів наприкінці 70-х років охоплювали таку тематику: унікальні форми рельєфу та їх охорона, природа і охорона здоров'я людини, охорона надр і проблемами рекультивації земель, Червона книга України (факультет «Природа і людина»); конституційні основи охорони природи, прогнозування як один із факторів раціонального використання і охорони природи (факультет «Природа рідного краю»); міжнародне співробітництво в галузі охорони природи (факультет «Охорона навколишнього середовища»); рідкісні рослини Київщини (факультет «Зелені скарби міста»); Червона книга України; охорона тварин, куточок живої природи в школі (факультети «Світ тварин», «Місто і природа»); раціональні способи збирання лікарських рослин, їх охорона, охорона ранньоквітучих рослин (факультет «Рідкісні, корисні і лікарські рослини»); повітря як еліксир життя, пам'ятки садово-паркової архітектури м. Києва; дерева-пам'ятки, (факультет «Пам'ятки природи рідного краю») тощо.

Поряд із цим на всіх факультетах були обов'язкові заняття, зокрема природа і місто, або людина і природа, природа і науково-технічний прогрес, туризм і природа, сади і парки м. Києва, операція «Ялинка», фенологічні спостереження, семінарські заняття «Любити природу – любити Батьківщину», «Люби і знай свій край», підготовка рефератів на тему «Екологічна культура людини» тощо [4; 5].

Проаналізувавши тематику роботи факультетів, можемо зробити також висновок про її ідейно-політичну, патріотичну спрямованість, що було тогочасною вимогою, і, звичайно, естетичну та екологічну. Неабияка увага приділялася краєзнавчій роботі.

Наприкінці 80-х років 12 факультетів університету працювали за десятьма програмами на базі шкіл міста Києва – «Природа рідного краю» (СШ №№153, 172), «Природа і науково-технічний прогрес» (СШ №№101, 106), «Ґрунтове і кімнатне квітникарство» (СШ №157), «Охорона пам'яток природи» (СШ №49), «Охорона навколишнього середовища» (СШ №№218, 226), «Охорона тваринного світу» (СШ №№48, 100), «Охорона рослинного світу» (СШ №№137, 206), «Хімія і охорона навколишнього середовища» (СШ №№132, 130, 32), «Навколишнє середовище і здоров'я людини» (СШ №69), «Зелені скарби міста» (СШ №№35, 191). У зв'язку із слабким матеріально-технічним забезпеченням, базові школи доводилося часто змінювати.

Основним завданням університету було пропагування знань щодо проблем навколишнього середовища і його охорони серед учнів шкіл міста.

Тематика занять залишалася практично незмінною. Вона відображала специфіку різних дисциплін – фізичної та економічної географії, ботаніки, хімії, шкільної гігієни, зоології. Важлива роль у ній відводилася питанням впливу навколишнього середовища на організм людини, охорони природи як важливої умови збереження здоров'я людини, впливу шкідливих звичок на здоров'я підлітків, охорони рослин і тварин, використання рослин з лікувальною метою, вплив факторів середовища на організми. Зверталася увага на правові й економічні питання охорони природи [1].

Дещо урізноманітнилися форми роботи зі слухачами університету, зокрема впроваджувалася групова практична робота. Школярі об'єднувалися в лекторські групи, групи преси та в голубі і зелені патрулі. Лекторська група збирала інформацію, складала списки літератури для доповідей та рефератів. Члени групи преси випускали інформаційні бюлетені, писали замітки про роботу факультету до шкільної газети. Слухачі брали участь у конференціях, виставках, відвідували тематичні екскурсії. Практикувалося написання рефератів на актуальні теми з учнями 7–9-х класів, семінарські заняття зі старшокласниками.

Суспільно корисна робота здійснювалася відповідно до сезонних природоохоронних операцій, що проводилися міською організацією товариства охорони природи – «Ялинка» (попередження вирубування хвойних у передноворічні свята), «Підсніжник» (захист первоцвітів), «Звіробій» (рейди з попередження надмірного збирання лікарських рослин). Учні брали участь в озелененні території шкіл, парків, скверів, зокрема у рамках акції «Київ – місто-сад над Дніпром» пропагували природоохоронні знання серед молодших школярів і мешканців мікрорайону [6].

Аналіз звітів про діяльність університетських факультетів у 80-х роках засвідчує, що на заняттях викладачі намагалися озброїти школярів необхідними знаннями з охорони природи, виховувати любов до природи, потребу охороняти рослинний і тваринний світ, розуміти закони взаємодії між живою і неживою речовиною.

За звітами 70–80-х років можна зробити висновки про основні проблеми в роботі університету, а саме: рухомий склад слухачів, слабкість матеріальної бази (погана оснащеність лабораторій у базових школах, брак технічних засобів, фільмів), недостатня допомога районних відділів освіти в організації роботи (розпоряджень щодо направлення школярів з інших шкіл), незначне охоплення шкіл району роботою, неефективний обмін досвідом, недосконалі тексти лекцій, недостатнє висвітлення роботи університету в педагогічній пресі, відсутність методичних рекомендацій до проведення занять та унаочнення лекцій, неналежна методична підготовка студентів.

Водночас декани факультетів висловлювали пропозиції і щодо її поліпшення: залучення

вчителів географії і біології базових шкіл до складання тематичних планів роботи, заохочення учнів і студентів грамотами, охоплення роботою не лише однієї базової школи, а й інших шкіл району, залучення до роботи факультету громадських професій, актуалізація проблеми творчості у роботі, організація спеціальних занять зі студентами з метою підготовки до роботи зі слухачами, залучення до читання лекцій не лише студентів і викладачів, а й учених і спеціалістів у кожній галузі, створення банку лекцій, апробація їх на кафедрах, публікація методичних розробок із досвіду проведення різних форм занять.

Звіт про роботу університету «Рідна природа», зокрема екологічне виховання школярів м. Києва, пропозиції з поліпшення екологічного виховання заслуховувалися на засіданнях ради Київської міської організації Українського товариства охорони природи.

У 90-х роках ХХ ст. у зв'язку із суспільно-політичними змінами в Україні дещо змінилися мета і завдання роботи університету «Рідна природа». Тож, метою діяльності університету було поглиблене вивчення природних ресурсів і проблем навколишнього середовища, формування екологічного світогляду, бережливого ставлення до природи; *завданнями* – набуття практичних навичок в узагальненні і систематизації знань, безпосередня участь у роботі з охорони природи рідного міста, проведення дослідів та спостережень в живій лабораторії природи.

На заняттях за програмою 1993 р. розглядалися *проблеми* – організм і середовище, вплив середовища на організм людини, раціональне природокористування, способи очищення води, впровадження безвідходних технологій, раціональне використання лікарських рослин та збереження їхніх ареалів, рідкісні рослини, заказники і національні парки, тварини Червоної книги України [2].

Поряд із екологічною тематикою програми роботи факультетів «Пам'ятки природи України», «Природа і здоров'я людини», «Природа і хімія», «Природа і творчість», «Ґрунтове та кімнатне квітництво», «Юні травознаї», «Чарівні куточки рідного міста», «Юні кактусисти», «Юні акваріумісти», «Світ тварин» охоплювали матеріал, що сприяв вихованню любові до природи рідного краю, естетичному розвитку, зацікавленню школярів біологічним матеріалом, тобто матеріалом пізнавального характеру (легенди, міфи, казки про рослини, культивування лікарських рослин, садово-паркове мистецтво України, лісопарки м. Києва, умови вирощування декоративних рослин, кактусів, колекції кактусів, аранжування квітів, кімнатні рослини, утримання тварин у домашніх умовах, догляд за акваріумними рибками, вироби з природного матеріалу тощо).

Наприкінці 90-х років ХХ ст. до роботи університету «Рідна природа» долучилися Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів імені Б.Д. Грінченка, Державне управління екологічної

безпеки в м. Києві, Національний еколого-натуралістичний центр, Київський державний зоопарк. У 2000 році – постійна комісія з питань охорони довкілля, екологічної безпеки та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, державне комунальне підприємство «Плесо», Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України [3].

У межах університету працювали такі факультети: «Кактусознавство», «Акваріумістика», «Флористика» (на базі Будинку природи Київської міської організації Українського товариства охорони природи), «Світ тварин» (на базі Київського зоопарку), «Екологія та охорона природи» (НЕНЦ), «Космічна біологія», «Ботанічні сади України» (на базі Українського колежу імені В.О. Сухомлинського). Основними завданнями роботи було визначено: збагачення учнів екологічним знаннями, розвиток пізнавальної активності та інтересу до вивчення рослинного світу, виховання свідомого ставлення і любові до природи, ознайомлення учнів з конституційними основами охорони природи тощо. Провідна ідея діяльності – дослідження взаємозв'язку і взаємозумовленості предметів, процесів і явищ природи. Особлива увага в роботі приділялася розвитку мислення, вміння встановлювати і пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, використовувати набуті знання у різних ситуаціях, передбачати наслідки впливу діяльності людини на природу.

У 2001–2003 роках факультет «Флористика» замінили на «Канарознавство»; «Космічна біологія» та «Ботанічні сади України» знову діяли на базі НПУ імені М.П. Драгоманова і школи №31 м. Києва [3].

Поряд із згаданими формами і методами в роботі зі школярами використовували й ті, що передбачали складання та розгадування кросвордів, підготовку повідомлень, легенд, розроблення дидактичних матеріалів, участь у дискусіях, вікторинах, тематичних зборах і вечорах, виставках, проведення зимового обліку птахів, друку статей у журналі «Паросток». Систематичними стали екскурсії до ботанічного саду, зоопарку, лісу, озера, музею космонавтики, медицини, екологічною стежкою, участь у природоохоронній акції «Птах року–2002», конкурсі «Прибережні смуги», заходах до Міжнародного дня Землі. Кожний факультет створював ще й свій рукописний журнал. За результатами роботи друкувалися листівки, оформлювалися стенди.

Значна увага приділялася дослідницькій діяльності школярів – фенологічним спостереженням, виявленню місцезростань ранньоквітучих рослин у міських парках і скверах, а також проведенню дослідів з кімнатними рослинами й акваріумними рибками. У роботі використовувалися різноманітні наочні посібники – натуральні (живі об'єкти гербарії, колекції), зображувальні (репродукції картин, таблиці, схеми, графіки, муляжі, динамічні моделі), діафільми, діапозитиви.

На основі аналізу програм роботи факультетів університету «Рідна природа» у 2001–2003 роках

можемо зробити висновок, що на заняттях вивчалися такі питання: ареали розповсюдження кактусів, умови зростання в природі і вирощування в штучних умовах, боротьба з шкідниками, методи стимуляції, колекціонування (факультет «Кактусознавство»); географія акваріумних риб і рослин, умови утримання й організація виставок (факультет «Акваріумістика»); правила утримання та види канарок, методика навчання їх співу (факультет «Канарознавство»); зв'язок тварин із середовищем існування, пристосування до життя у різних умовах, спостереження за тваринами, куточок живої природи, тварини водного і наземного середовища існування, охорона і приваблювання птахів (факультет «Світ тварин»); основні поняття екології, елементи біосфери, участь України в міжнародних конвенціях зі збереження біорізноманіття (факультет «Екологія та охорони природи»); значення біологічних ритмів у космічному польоті, біологічний годинник, космічна медицина, космічна ботаніка (факультет «Космічна біологія»); ботанічні сади України, історія їх створення (факультет «Історія ботанічних садів України») [3].

Отже, узагальнюючи, можемо зробити висновок, що тематика занять у шкільному університеті «Рідна природа» наприкінці 70-х – початку 90-х років мало змінювалася, не зважаючи на специфіку факультетів. У 90-х роках вона відзначається більшою різноманітністю та відповідає вимогам часу й інтересам учнів. Якщо у 70–80-х роках проблематика мала більш ідейно-політичне та природоохоронне спрямування, то у 90-х – пізнавальне значення, що сприяло, крім екологічного, вихованню любові до природи та інтересу до біології. Форми роботи спочатку мали більш теоретичне спрямування (лекції, семінари, написання рефератів), за винятком екскурсій та окремих акцій, лише з 90-х років вони урізноманітнювалися, набули розвитку дослідницька діяльність та групова форма роботи. У зв'язку з цим підготовка студентів до еколого-педагогічної діяльності з учнями полягала у написанні текстів лекцій та підготовці до участі у проведенні акцій природоохоронного спрямування.

Література

1. *План* занять шкільного університету «Родная природа» на 1987–1988 и 1988–1989 учебные годы / Сост.: Н.В. Вадзюк, О.Д. Гречко, Т.П. Кондратцова. – Киев, 1987. – 18 с.
2. *Програма* занять шкільного університету «Рідна природа» / Укладачі: Н.В. Вадзюк, Б.К. Гришко-Богменко, Т.А. Козлова – Київ, 1993. – 14 с.
3. *Програма* занять шкільного університету «Рідна природа». – Київ, 2001. – 19 с.
4. *Шкільний* університет «Родная природа». Тематический план занять на 1978–1979 учебный год. – Киев, 1978. – 30 с.
5. *Шкільний* університет «Родная природа». Тематический план занятий на 1979–1980 учебный год. – Киев, 1979. – 32 с.

6. *Экологические* знания – подрастающему поколению (из опыта работы школьного университета «Родная природа») / составили: Н.В. Вадзюк, Ю.П. Гудзь, Т.П. Кондратцова. – Киев, 1988. – 4 с.

Анонси

Марія СКИБА

Роль шкільного університету «Рідна природа» в розвитку екологічної освіти і виховання

У статті розглянуто досвід роботи шкільного університету «Рідна природа», його роль у розвитку екологічної освіти і виховання в Україні. Проаналізовано внесок студентів та викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова в його становлення, вдосконалення форм і методів еколого-педагогічної діяльності на факультетах університету в 1978–2003 роках.

Ключові слова: університет «Рідна природа», екологічна освіта і виховання, програма занять університету, форми та методи еколого-педагогічної діяльності.

Марія СКИБА

Роль шкільного університету «Родная природа» в розвитку екологічного образования и воспитания

В статье рассмотрен опыт работы школьного университета «Родная природа», его роль в развитии экологического образования и воспитания в Украине. Проанализирован вклад студентов и преподавателей НПУ имени М.П. Драгоманова в его становление, усовершенствование форм и методов эколого-педагогической деятельности на факультетах университета в 1978–2003 годах.

Ключевые слова: университет «Родная природа», экологическое образование и воспитание, программа занятий университета, формы и методы эколого-педагогической деятельности.

Mariya SKYBA

The value of activities of School University «Mother Nature» for the development of ecological education

This article describes the experience of School University «Mother Nature», the value of its activities for the development of ecological education in Ukraine, the input of the students and lecturers of NPU Dragomanova in its formation, forms and methods of ecological and educational activities on the faculties of the University in 1978–2003.

Keywords: university «Mother Nature», ecological education, university studies program, forms and methods of ecological and educational activities.